

VI.

A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS
IRÁNYÁNAK FIZIKÁJA

— Méray írásban beadott véleménye. —

I.

A Társadalomtudományi Társaság által taglalásra kitűzött négy tárgy a liberalizmus, konzervativizmus, szocializmus és anarchizmus egy közös célpont megállapítására irányul, úgy a mint közös címökben eleve is meghatározott, t. i. a társadalmi fejlődés irányáról óhajtunk bizonyos tisztultabb fogalmakat nyerni.

A társadalmi fejlődés iránya olyan dolog, a miről a leg-egyszerűbb embertől a filozófia magaslatáig kalandozó bölcsészig mindenkinek vannak valamelyes gondolatai, A mikor az egyszerű paraszt ember azt mondja: majd így lesz, majd úgy lesz, ugyanazon természetű dolgot műveli, mint a midőn a filozófus a bölcsészet ködös felhői közül az emberiség veséjébe akar látni.

Az eszméknek az útvesztőjéből kell kibonyolódunk. A Társadalomtudományi Társaság is azért alakult, mert szüksége érződött annak, hogy gondolkodásunk az eszmélkedések világából elvonassék és számára pozitívabb talajt építsünk.

Így a feladatunk a kérdéssel szemben tulajdonképen abból áll, hogy azt a dolgot, a mit a »társadalom fejlődésének iránya« jelent, az eszmék köréből kivonva, az ő fizikai természetében határozzuk meg.

A társadalmi fejlődés irányáról fizikailag legelőször is azt határozhatjuk meg, hogy az: egy folyamat.

Egy folyamat, a mely kezdődik a kultúra legkezdetleges nyilvánulásánál: folyamat, a melynek során mind magasabbrendű kultúrák állottak elő, és a melynek rendjébe tartozik az a civilizáció is, bármily fejlett legyen a korábbiakhoz képest, a melyben élünk.

Erről a folyamatról azt határozhatjuk meg fizikailag, hogy ez nem egy sima folytonosságú folyamat, nem olyan mechanikai értelmű növekvés, mint pl. a hogy a folyó mind nagyobb és nagyobb lesz. Hanem hogy ez a folyamat szakaszokra van osztva. Egy-egy kultúra életének a szakaszára. Kultúrákra, a melyek keletkeznek, a melyeknek meg van a maguk élettartama, átlagos középszámítással 2—3 évezredre nyúló, azután elmúlnak, letűnnek, meghalnak. Az a civilizáció, a melyben mi élünk, az életnek szintén ebbe a rendjébe tartozik, ez is keletkezett, ennek is meg van a maga élettartama, és ez is elmúlik, meghal és utána új civilizáció keletkezik.

Mögöttünk az elmúlt civilizációknak egész sora. Hogy a mi mai civilizációknak más lenne a sorsa, az egészen önkényes feltevés.

A kezdetleges kultúrákban bár az életnek ugyanazon jelenlétét találjuk, mint a kezdetleges fiziológiai szervezetek életében, hogy oszlás után mind megismétlik, megújítják az ő életfolyamukat és alig módosulva ősi alakjuk számtalanszor ismétlődik, mint a hogy ezt a vad népek csoportjai, az ő kultúraélet ezen folytonos továbboszlás útján fennmaradt típusai mutatják. A halál ezen kezdetleges organizmusoknál csak accidentaliter, külső behatások folytán jelentkezik. Azonban ép úgy, a hogy amaz egyszerű fiziológiai tények során elkövetkeznek ama magasabb szervezetek, a melyek már nem egyszerű oszlás után keletkeznek, hanem az anyatest elhalásának a folyamatával, úgy elkövetkeztek a kultúrákban is azok, a melyek a kultúra életét nem egyszerű oszlás után tartják fenn tovább, hanem önmaguk elhalásával párhuzamosan áll elő egy belőlük származott új kultúra.

A mint a történelmileg áttekinthető ókori kultúrák mind ilyenek.

Ez a történetírásból áttekinthető időszak ugyan vajmi rövid. És erről az időszakról is tudjuk, hogy a történelem jóformán csak a királyok és népek csatáit jegyezte fel és a folyamatok felől legkevesebb a tájékoztatás. Mégis egész világos nyomai vannak azon kríziseknek, a melyek egy-egy kultúra elhalásával és egy újnak a keletkezésével jártak, így például egész világosan meghatározható, hogy az assyr civilizáció a Kr. e. húsz-huszonkettedik században egy egész új civilizációvá vált, és Zoroaszter tulajdonképen egy új kultúrkorszakot jelent. Max Müller a szanszkrit nyelvemlékekből állapítja meg, hogy a

Rigvédák előtti időszak egy más kultúrvilág volt, mint az az után következő. Egyiptom legrégebb történelmének a kutatói is arra az eredményre jutnak, hogy ott is több egymásra következő más-más kultúrvilág során keletkezett az az egyiptomi kultúra, a mely a történetírás elejekor élt. A bibliából kimutatható volt, hogy a Mózes előtti zsidókorszak egy egész más kultúra volt, és hogy Mózes az ő negyven évig való barangolásával egy új kultúra keletkezésének a krízisén vitte népét keresztül. A mit azonban így a távol évezredek homálya főd, azt a maga éles körvonalaiban látjuk a keresztény kultúra kialakulásánál, azt a mélységes szakadást, a mely a két kultúrvilágot egymástól elválasztja.

Hogy tényleg ilyen elválasztó időpontnak kell beállani mindenkoron, azt megállapíthatjuk abból is, hogy soha nem találunk két különböző kultúrát egyidőben ugyanazon a területen. Vagy egyik, vagy másik él ott, vagy egy előző vagy egy új, de kettő egyszerre sohasem. Csöndes, sima átmenet egyik kultúrvilágból a másikba nem is lehet, mert vagy az egyiknek az élete fojtja még vissza a keletkezőt, vagy a keletkezett új semmisíti meg a régit, de kétféle kultúrélet soha és sehol sincs, sem egyazon egyén soha két kultúrába nem tartozott. Ennek legvilágosabb kifejezője a vallás. Minden kultúrszakasznak, minden egyes kultúra élettartamának meg van a maga vallása. Egy kultúrában kétféle vallás soha sincs. És tudjuk, hogy egy új és egy régi vallás között mindenkor mily éles, az egész kultúréletre mily mélyreható a szakadás. Még, akkor is, a midőn kettő között oly közvetlen közeli az összefüggés, mint a zsidó és a keresztény vallás között, hogy t. i. az utóbbi majd hogy nem egészen amazt vette által. Látjuk az egész keresztény kultúra lefolyása alatt, hogy daczára ezen közvetlen majdnem azonosságának, minő állandó a szakadás a kettő közt. Sőt még a midőn valami csekély felekezeti eltérések támadnak magában a kereszténységben is, akkor is mily mélységes válságok keletkeznek a kultúra életében.

Ezekből meghatározható az, hogy a társadalmi fejlődés folyamatában ezredévekre nyúló időszakoként oly pillanatok következnek el a teremtés sorrendjében, a melyekben két kultúra egymástól külön válik, a régi elmúlik, elhal és egy új kezdi ismét néhány évezredre terjedő élete folyamát.

A társadalmi fejlődés irányának meghatározására nézve az egyedüli fizikai fixpont. Tudnunk kell, hogy ilyen elkövet-

kezik azon civilizációra nézve is, a melyben élünk: a keresztény civilizációra.

II.

A fejlődési folyamatban állandóan találkozunk a liberalizmus és a konzervativizmus párhuzamos jelenségével. Mindenkor meg van e kettő, de mindenkor változott alakban.

Az egyik mindenkor a meglevő állapotot módosítani akaró törekvés, a másik a meglevőt fenntartási iparkodó törekvés. A két jelenség folyton párhuzamosan halad egymás mellett és e kettőnek az egymáshoz való viselkedése a fejlődésnek akut tünete, és a folyamatnak mindig csak egy-egy arasznyi kis részét tünteti fel, egy-egy nemzedéknek a folyamatban való életműködését.

Nemzedékről-nemzedékre változik úgy a liberalizmus, mint a konzervativizmus. Sőt a két jelenség párhuzamos voltánál fogya, a mi azelőtt liberalizmus volt, egy későbbi nemzedékben már konzervativizmust jelenthet.

A kultúrára nézve, a társadalmi fejlődés irányára nézve mindkettőnek csak pillanatnyi, időszakos jelentősége van. Egészen más egyik időben, egészen más másik időben. Sőt lehet egészen ellentétes is.

A kereszténység keletkezésének idejében liberalizmus volt minden, a mi a caesari kultúrával ellentétes volt. Liberalizmus volt a »földi javaktól« való elfordulás. Liberalizmus volt minden meggazdagodásra irányuló egyéni tevékenység megvetése. Liberalizmus volt a munkától való tartózkodás, mert »a mint a madarak az erdőben«, úgy az emberek se törjék magukat a holnapért. Gazdasági folyamatok fokozása, serkentése helyett ez a liberalizmus az aszkézis felé hajtotta az embereket. És nemcsak a szegényeket, rabszolgákat, hanem tudjuk, hogy Róma intelligenciájában is minő titkos gyökereket vert a kereszténység. A caesari világgal szemben azok a gazdasági elvek képezték a liberalizmust, a melyeknek a kereszténység a kifejezője. Tökéletes ellentéte a liberalizmus újkori alakjainak, a melyek mind az egyéneknek a gazdasági folyamatokban való érvényesülésére irányulnak. Szabadság, jogok egyenlősége, mind a meggazdagodás lehetősége a kiterjesztésének jelszavai.

Vagy a mikor a keresztény középkor arra a fokra jutott, hogy sem a várurnak, sem a jobbágnak nem volt már mit ennie és

a mikor az emberiség legrémségesebb brutalitásai között eszmék már nem is támadtak: akkor az első minnesänger a liberalizmus halvány hirdetője. A minnesänger, a trubadur, a kit csak mint naiv költői alakot méltányol az irodalomtörténet, pedig mélységes szociológiai, politikai és gazdasági jelentősége van. Mert mialatt a kereszténység ebben a kultúrpathológiai korszakban a teremtő élet minden törekvését atrophizálta, úgy a kultúrproduktivitás, mint az egyéni fizikai élet minden nyilvánulásában; a midőn a nőt is csak mint a földi gonoszság megtestesülését tekintette, a ki az isten világában »a sátán teremtése« és a kinek az élete, a nemi élete, a teremtő szerelme »a bűnök forrása« volt; a midőn így az embert teremtő fizikai élet századokon keresztül ezen nyomás alatt annyira elsenyvedt, mint a hogy azt a közvetlenül a középkor után való képek még mutatják, a melyeken a női szépség az elkorcsosulás, a vérszegénység és a rachitikus hajlamosság nyilvánvaló kórképét mutatja; a midőn az általános testi elsenyvéedés olyan epidemikus idegbetegségekben nyilvánul meg, hogy csapatostul járnak a vitustánczot és egyéb idegbetegségek járványosan lépnek fel; — a midőn a nemzedékek is úgy elsatnyulnak, mint azt az ijesztő külsőjű pánczélok hitvány testi méretei bizonyítják és a hogy a középkori típust ábrázoló képek a férfiaknak is nyilvánvaló testi elcsenevedettséget mutatják: ekkor a lehető legnagyobb horderejű dolog volt a minnesänger első félénk dala a szerelemről, az első kultusz a »sátán teremtményed« a »bűnök bűne« a nő iránt. A minnesänger az első kifejezője annak az éledő ösztönnek, a mely a középkor legsötétebb brutalitásából újra a civilizáció felé fordította az emberi lélek mozgását és hogy új erősebb, munkaképesebb, egészségesebb nemzedékek támadtak: ennek az erőnek ők a szociális megmozdítói. A minnesänger csak külső irodalmi formája szerint költői alak. De kétségtelenül amaz , idők teljes eszméi, értelmi elsenyvedtsége közt benne ép úgy a liberalizmus akkori lelkét kell látnunk, mint a hogy bármely világot megmozdító eszmének az első szószólóiban a liberalizmus hőseit látjuk.

Vagy a midőn a liberalizmus fürgetege következett el, a francia forradalom: Robespierre, Danton, Marat és a Terreur többi rettenetesei, nem a legteljesebb liberalizmus nevében nyaktílózták-e ezrével az embereket? Miféle liberalizmus vállalna ma azzal közösséget? Majd ebben a világban azután ép úgy liberalizmus lett Bonaparte konzul felé hajolni s a szabadság

nagyhangú frázisaiba való kapaszkodás elavult konzervativség.

Íme a liberalizmus és a konzervativizmus legszélsőbb változásainak néhány képe, amelyek arra vallanak, hogy mindkettő csak változékony tünetény. Mindkettő csak múló frázist jelent a nagy folyamatban.

A liberalizmus és konzervativizmusnak mint állandó párhuzamos jelenségnek a megnyilvánulása kétségtelenül a legtermészetesebb dolog a társadalmi fejlődés folyamatában.

Azonban íme e kettő mellett jelentkezik még a szocializmus és az anarchizmus.

Ennek a kettőnek olyan állandó jelenséggé váló megnyilvánulását már nem találjuk. Némiképen hasonló jelenséget vélnek sokan a kereszténység kezdő időszakában felfedezni, mint a szocializmus, de bizony azt csak nagyon fölületes meghatározással lehetne ugyanolyannak tekinteni. Mindössze annyi hasonlósága van, hogy tényleg a kereszténység is olyan szakadást hordozott magában a régi kultúrvilággal szemben. De a kereszténység kezdő szakán túl azután sehogy sem lehet a szocialdemokráciát jelenséggé fölfedezni egész a legutolsó századig. A parasztlázadások csak a jobbágy helyzetén akartak javítani. A francia forradalom a születési előjogok ellenében tört ki. De a szocialdemokrácia, mint a termelést végző egyéneknek az egész régi keresztény civilizációra kiterjedő egységes természetű harca a cezarizmus, a militarizmus, a kapitalizmus, sőt maga a kereszténység ellen, tehát a fennálló civilizáció szervi életműködésének egésze ellen és a társadalomnak egy teljesen más, új rendbe való alakítására irányuló törekvésével — tehát nem mint amaz egyéb mozgalmak, a melyek csak a hatalomnak egy másféle elosztására irányultak — a szocialdemokrácia egészen más természetű és új keletű irányzat. A szocialdemokráciát sehogy sem lehet semmi esetre semmint állandó jelenséget úgy végigkísérni a társadalom fejlődése folyamán, mint a hogy a liberalizmust vagy konzervativizmust állandó párhuzamos működésben látjuk.

Így ez a jelenség minden esetre más rendbe tartozik és semminek sem parallel jelensége a folyó civilizáció fejlődésében.

Hasonlóképen az anarchizmus. Anarchia felé való hajlás is bár mindenkoron volt, a társadalmi rend nyomása alól való szabadulásnak az anarchia is egyik jelensége, de ez is egészen más természetű dolog, mint az az anarchizmus, a melyről poli-

tikai és szociológiai értelemben beszélünk. Amaz anarchia csak egyéni kitörés számba esik, még akkor is, ha többen szövetkeznek egy-egy bandába. Emez anarchizmus azonban egy társadalmi törekvésnek a jelensége, bizonyos eszményi törekvés a módosítás irányában. Amaz az egyéni érdekek zabolázatlan kitörése; emez az egyéni érdeknek teljes alárendelése bizonyos társadalmi érdeknek. A kereszténység kezdő korszakában voltak az anarchiának némileg hasonló jelenségei. De azóta egész a legújabb kor szocialisztikus anarchizmusáig ezzel azonos természetű jelenséget nem tudunk követni.

Tehát ez a jelenség, az anarchizmus sem tartozik a folyó-civilizációknak a rendjébe.

Hova tartozik akkor?

Erre feleletet nem is lehetne adni, legalább a fizikai természetének meghatározása szándékával nem, ha nem volna meg a társadalmi fejlődés irányának ama fizikai fixpontja, a melyet meghatároztunk. T. i. hogy a társadalmi fejlődésben, évezredek során, egy-egy oly időpont következik be, a mikor egy civilizáció elmúlik, elhal és egy új kultúrélet keletkezik.

A mint azonban ezen fizikai fixpontról indulunk ki, akkor nyomban meg van a fizikai alap ahhoz is, hogy ebben a két jelenségben, a szociáldemokráciában és az anarchizmusban, a melyeknek jelenségeit a folyó civilizációba visszanyúlva nem tudjuk fellelni: ezekben már fizikai pozitivitással lássuk egy következő, új kultúrkorszak, egy más keletkezendő civilizációknak, idenyúló, jelentkező, kezdő életnyilvánulását.

Sőt a mint ama fizikai fixpont szolgáltatja a jelenségnek a nyitját, nyomban rendkívül fontos további meghatározhatóságok is adódnak kezünk ügyére.

Ugyanis, miután a szociáldemokrácia és az anarchizmus. is bizonyos viszonyosságot, bizonyos párhuzamosságot tüntetnek fel egymásközött: nyomban indítatva vagyunk kutatni, hogy mivel a régi folyamatban a konzervativizmus és a liberalizmus. , az, a mi párhuzamos jelenségeként szerepel, vajjon a szociáldemokrácia és az anarchizmus közt is nem ugyanazon párhuzamosság folytatódik-e által egy új kultúrvilágba? Mert hiszen ennek a párhuzamosságnak természetesen folytatódnia kell.

És ezen az úton csakugyan rendkívül nagyjelentőségű dolognak a megvilágításához jutunk.

Ugyanis a mai szociáldemokráciának tényleg az a természete ismerhető fel, hogy az a régi kultúrvilágot akarja mintegy

átfejlesztani. Bár egy új társadalmi rendet akar megvalósítani, de félreismerhetlenül a régi keretektől akarja kinövesztetni. Egész törekvése ámbár új államrend felé irányul, mégis a jelenleginek a tovább módosítását ezólozza.

Ennek ellenében pedig az anarchizmus, igaz, hogy egyelőre határozott program nélkül, hogy mi következék azután, de a régi rendnek a destrukciójára, megszűnésére, halálára törekszik.

E kettőt egymással szembehelyezve kitűnik, hogy a szociáldemokrácia az anarchizmussal szemben konzervatív természetet hord magában. T. i. azzal, hogy átfejleszteni, módosítani akarja a maga törekvései szerint a *jelenlegi* rendet, abban a réginek egy bizonyos konzerválása foglaltatik. Természetesen a mai szemüvegünkön keresztül, a mikor a szociáldemokrácia is »államfelforgató« politikát, kissé meglepőnek tűnik fel, ha benne konzervatív tendenciákat állapítunk meg. Mégis az anarchizmussal szemben bizonyára észre kell venni a különbséget, a mi abban van, hogy a szociáldemokrácia nem a mai társadalmi életnek egyenesen a megsemmisítésére tör, hanem *ugyanezt* akarja úgy továbbfejlesztani, hogy abból az új állam kiforrólódjék.

A kettő között kétségtelenül a szociáldemokrácia a konzervatív természetű és az anarchizmus a liberális, abban az értelemben, hogy egy — legalább a folyamat szerint — előbbre haladottabb fázist akar megvalósítani, ha oly módokon is, a miket a mi liberalizmusunk nem követne, oly fázist — a régi világ elmúltát — a melyet a szociáldemokrácia csak átmeneti politika útján akar elérni.

Ezen meghatározással azonban egy igen nagy horderejű dolognak a megállapításához jutottunk. Ugyanis: íme a társadalmi fejlődésnek egy oly időpontjában élünk, a melyet már két kultúrvilágnak a konzervativizmusa és liberalizmusa közrefog. Tehát akut jelenségekkel van már közrefogva azon pillanata a társadalmi fejlődés folyamatának, a melyben egy régi civilizáció kiműlik és egy új keletkezik.

Ez rendkívül fontos időnk meghatározása szempontjából.

Ehhez azután rendkívül fontos adat és a megállapított fizikai fixpont segítségével egészen érthetővé válik, hogy, miért esik ki napjainkban szerepéből, jelentőségéből hova tűnik el: a liberalizmus?

A fizikai fixpont az fixpont. Odáig terjed egy kultúra élete. A két párhuzamos jelenség, a konzervativizmus és a liberaliz-

közül a liberalizmus jár elől, ez ér hamarabb a fixpontozhoz. Elérve a fixpontot a régi kultúrfolyamat tovább nem haladhat, útját állja egy új kultúrfolyamat új rendű jelensége.

Úgy, a mint útját állja a liberalizmus továbbhaladásának szocializmus. A liberalizmus működését már ez viszi a fejlődési folyamatban tovább. És a liberalizmus így kiesik.

És most a konzervativizmus — a liberalizmus kiesvén — a szocializmussal kerül szembe.

A szocializmussal, a mely az egész keresztény, caesari, militaris és tőkés kultúr világ egységes nemzetközi átalakulását czélozza, egy új világ alakulását.

És ezzel szemben a konzervativizmus most már nem csak egy arasznyi folyamatbeli fázissal áll szemben, mint azelőtt a hogy a liberalizmussal szemben volt, hanem szembe került két egész kultúr világ.

És így megérthető, hogy miért vesz épen ma oly óriási arányokat a konzervativizmus. Miért veti fel még egyszer egységes erejét a keresztény konzervativizmus jelszavával a nemzetközi szocialista áramlattal szemben, miért a Caesarhoz való nemzeti hűség ideáljával áll szembe a hazátlan proletárokkal, miért a hadsereg idealizálása a naczionalista jelszavak alatt, a munka nemzetközi hadserege ellen, miért a tőke állami szuronyos védelme a munkások ellen.

Az időmeghatározásra fontos, hogy íme a liberalizmus már kiesett.

Azonban természetes, hogy a másik két parallel jelenségben is, a szociáldemokráciában és az anarchiában is egy eltolódás áll be, illetőleg a mai szociáldemokrácia is csak múló jelenségnek tekinthető. Keletkezése a régi kultúr világ utolsó liberalizmusával esik össze. Kialakulása azzal esik egy időszakba. A mint most azon eltolódás állott be az egyik párhuzamban azzal, hogy a liberalizmus lezorult és a konzervativizmus haladt egyszakaszszal előbbre: úgy a másik párhuzamban, a szocialisztikusban is nyilvánvalóan eltolódásnak kell beállania.

És pedig ha egyszer a szociáldemokráciát az utóbbi párhuzamosságban a konzervatív természetűnek ismerhetjük fel az anarchizmussal szemben, úgy kétségtelenül a szociáldemokrácia eltolódása abban az irányban várható, a melyet az anarchizmus képvisel ma.

Nem következik ugyan ebből, hogy a szociáldemokrácia átalakul anarchizmussá, mindössze: hogy a mai szociáldemo-

krácia helyett egy olyan új szocializmus fog előállni, a mely az anarchizmus ama lényegét már magába foglalja, hogy nem átmenetet, továbbfejlesztést akar a mai állapotokból, hanem a régi kultúrélet végleges megszűnésétől várja az új társadalmi alakulást.

Így a folyamatnak azon folyása a fizikai fixpont irányában, hogy immár a liberalizmus kiesvén és csak a keresztény cezarisztikus konzervativizmus áll szemben az új kultúrvilág parallelljével: azon következményt hozza magával, hogy a szocializmus is immár a liberalizmus kiestével a keresztény cezarisztikus világgal szemben a maga végleges ellentétével kerül össze és teljesen kialakul a fizikai fixpont körül egy leélt és egy keletkező új kultúra élethalál kérdése.

A liberalizmus eltűnésének a jelentősége a régi világra nézve végzetes jelentőségű.

Ezzel párhuzamos jelenségeként a szociáldemokráciának egy új fázisa várható, a melyből a jelenlegi állapotoknak a továbbfejlesztése, törekvése, szocialisztikus irányban már kiesik. És ezekkel a fizikai fixpont közvetlen küszöbén vagyunk. Huszonöt év átlag egy-egy olyan időszakai fázis tartama. Annyi, a mennyi egy nemzedék energiakifejtésére esik. Ilyen időszakonként öltenek a politikai eszmék új alakot. Liberalizmus és konzervativizmus is. Egy forduló múltán itt kell lenni előttünk, a már közrefogva közeledő fixpontnak.

Ezeket lehet a társadalmi fejlődés irányának fizikai folyamatából fizikailag irányképen meghatározni.

A mint a liberalizmusról, konzervativizmusról, szociáldemokráciáról, anarchizmusról a Társadalomtudományi Társulatban nem azért mondtak el monográfiákat az illető szaktudósok, hogy egyik vagy másoknak lelkes híveket toborzanak; úgy ama fizikai fixpontot is mindenféle egyéni hajlandóságoktól közömbösen kell odaállítani. Hogy lelkesedünk-e érte, az mindegy, haragudni reá meg épen hiába való volna. Lelkesedni és haragudni, ezt hagyjuk a politikára, a hol most — keresik a liberalizmust. Nekünk nincs más dolgunk, mint meglátni, hogy már hiába keresik. A keresztény caesari konzervativizmus ellen már csak egy ellenzék életképes, a szocializmus. Akár szociálisták vagyunk, akár nem. Az egyetemek legközelebbi ifjúsági áramlata kétségtelenül az lesz. Mihelyt a szociáldemokrácia új fázisába lépett.

Irány csak az, a mi a fizikai folyamat iránya. Az eszmék a maguk változandóságában csak időszakai tünemények.